

Naučna monografija
FILM I IDENTITET
(*Istraživanje društveno-političke upotrebe filma*)

Izdavač:

Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka
Bulevar vojvode Petra Bojovića 1A 78 000 Banja Luka
Tel: +387 51 304-011
<http://www.fpn.unibl.org>
info.@fpn.unibl.org

Za izdavača:

prof. dr Ranka Perić Romić

Urednik:

prof. dr Nemanja Đukić

Recenzenti:

prof. dr Lidija Vujačić, prof. dr Goran Čeranić, prof. dr Biljana Milošević Šošo,
prof. dr Biserka Košarac, prof. dr Aleksandar Savanović, prof. dr Ranka Perić
Romić, prof. dr Duško Trninić, prof. dr Vlade Simović, prof. dr Miroslav Drinić,
prof. dr Branimir Kuljanin, doc. dr Željko Budimir, doc. dr Dušan Ristić,
doc. dr Saša Laketa, doc. dr Aleksandar Janković, dr Predrag Živković,
mr Željko Šarić

Lektor:

Branislava Preradović

Štampa:

Point, Laktaši

ISBN: 978-99976-943-1-7

Tiraž:

100 primjeraka

NAUČNA MONOGRAFIJA

FILM I IDENTITET

(Istraživanje društveno-političke upotrebe filma)

Banja Luka, 2021.

Naučna monografija „Film i identitet” predstavlja rezultat međunarodnog naučnoistraživačkog projekta pod nazivom „Banjalučki filmski kamp - Film i identitet (Istraživanje društveno-političke upotrebe filma)”, koji je realizovan u periodu od 2018. do 2021. godine. Projekat je finansiralo Ministarstvo za naučnotehnološki razvoj, visoko obrazovanje i informaciono društvo Republike Srpske, broj rješenja: 19/6-020/961-12/18. Projekat je usaglašen s Rezolucijom evropskog parlamenta o ulozi međukulturnog dijaloga, kulturne raznolikosti i obrazovanja u promociji temeljnih vrijednosti EU, Farskom deklaracijom o strategiji Vijeća Evrope za međukulturni dijalog, Strategijom za međunarodne kulturne odnose Evropske komisije, Agendom UN-a za održivi razvoj do 2030. Projekat je u funkciji razvoja aktivne publike i kulturne pismenosti u zajednici te je u tom smislu povezan s trećim ciljem Strategije razvoja kulture Republike Srpske 2017-2022.

Sadržaj

Predgovor	7
Obrad Samardžić Mehanistička slika čovjeka i vremena u filmu „Moderna vremena” Čarli Čaplina	9
Предраг Живковић Дрво дивље крушке или дрво побожних страсти	53
Goran Dujaković Percepcija četničkog pokreta u filmovima jugoslovenskog crnog talasa na primjeru filma „Praznik” Đorđa Kadijevića	79
Željko Šarić Ljubav kao mjera ljudskosti u distopijskoj viziji Išigura i Lantimosa	97
Predrag Krstić Biopolemološka istorija planete	119
Татјана Т. Дуроњић Геополитика кинематографског медија и семиологија филма	141
Dušanka Sljepčević Društvena uloga naučnika	157

Biopolemološka istorija planete

PREDRAG KRSTIĆ

Univerzitet u Beogradu

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Kraljice Natalije 45

Beograd, Republika Srbija

prekrst66@gmail.com

SAŽETAK: U tekstu koji slijedi dajemo filozofsku analizu filma „Planet majmuna”.

KLJUČNE RIJEČI: film, Planet majmuna, čovjek, majmuni.

Uvod

„Čuvaj se zveri čoveka, jer on je Đavolov pion. Samo on među božjim primatima ubija sporta, požude ili pohlepe radi. Da, on brata će ubiti da bi bratovljevu zemlju imao. Neka se ne množi u velikom broju, jer će pustinju načiniti od doma svog i tvog. Pazi ga se; odagnaj ga u jazbinu njegove džungle, jer je on vesnik smrti!”

Tako glasi deveti stih dvadeset trećeg svitka svetog spisa koji je mudri i deifikovani Zakonodavac, u osnovi Mojsije majmuna („Franchise:

Planet of the Apes” 2013), propisao dominantnoj zajednici *Planete majmuna*. U tom filmu, koji je premijerno prikazan 8. februara 1968. godine u Njujorku, Los Angelesu i Londonu, astronauti Tejlor, Lendon, Dodž i jedna neimenovana astronautkinja napuštaju Zemlju 1978. godine. Svemirski brod u kojem su bili hibernirani i kojim su putovali „gotovo brzinom svjetlosti”, zbog „vremenskog zakrivljenja”, sruši se oko dve hiljade godina kasnije, 3972, u jezero jedne nepoznate planete. Jedini ženski član posade nije preživeo, a preostala trojica se spasavaju veslajući prema obali. Uskoro saznaju da, naizgled bez inteligentnog života, planetu ne samo da nastanjuju, nego njome i vladaju, čovekoliki majmuni koji su izgradili složenu civilizaciju. Prvo ih napadaju gorile koje jašu konje, koriste oružje i međusobno razgovaraju na engleskom jeziku. Dodž tom prilikom gine, Lendon završava lobotomisan, a Tejlor, kojeg glumi Čarlton Heston (Charlton Heston), ranjen je i privremeno ostao bez glasa. Njega operišu dve šimpanze, od kojih je jedna doktorka Zira, psiholog i zoolog. Oporavlja se u kavezu s Novom, primitivnom ljudskom ženkom, i tek tada utvrđuje da ni ona ni drugi ljudi na toj planeti ne umeju da govore, da su na njoj samo majmuni svesna i „civilizovana” bića, koja ljude tlače, ubijaju i eksperimentišu na njima. U tom naglavce okrenutom društvu, dakle, ljudi su groktavi, neartikulisani primati, s kojima se ophodi kao sa „životinjama”.

Zira i njen verenik, arheolog Kornelijus, zainteresuju se međutim za Tejlora, pošto su utvrdili da je to prvi čovek koji govori i piše. O tome obaveštavaju uglednog doktora Zajasa, koji isprva odbija da poveruje. Kada se uveri da je ipak tako, zaprepašćen, insistira da se astronaut ubije, a onda ipak zapovedi da mu se pregleda mozak (Wilson 1967).¹

1 Sasvim logičan i nimalo nezamisliv potez – i iz ovog, neobrnutog sveta gledano. Impresivna je literatura o istraživanjima evolucije ljudskih mentalnih sposobnosti koja se zasnivaju na uporednom izučavanju strukture i reakcija mozga ljudi u svim dobima starosti i – majmuna. Videti, na primer, tekstove Hublin 2005 i Changeux 2005; kao i ostale iz zbornika radova koji su i na znatno specifičniji način posvećeni analizi korteksa i ponašanja dve vrste: Gómez 2004; naročito

Tejlora konačno izvode pred sud zbog jeresi, koju predstavlja vlastitim postojanjem. Zajas, naime, tada natera Kornelijusa da pročita pasaž iz svetog svitka civilizacije majmuna citiran na početku ovog rada² ne bi li zaključio kako, uprkos „slučaju Tejlor”, nije naišao ni na šta što bi promenilo tu koncepciju čoveka i nagnalo ga da prestane da živi prema njegovim nalogima (Wilson 1967). Kornelijus i Zira, koji ne kriju simpatije za Tejlora, rizikuju živote kako bi ga spasili i kako bi, ispostaviće se, on otkrio tajnu istoriju njihove planete koju su doktor Zajas i njegovi sledbenici brižljivo skrivali.

Zajas pritom, iako nemilosrdan, nije obični zlikovac: njegova nastojanja u osnovi imaju dobru nameru da spreče čovečanstvo da uzrokuje (još jednu) apokalipsu i dovoljno je razuman da, održanja mira, reda i, ukratko, poretka radi, pokuša da nagovori Tejlora na lažno priznanje u zamenu za njegovu bezbednost („Franchise: Planet of the Apes” 2013). On je zaista nešto poput „dobronamernog ekstremiste”, koji očitto već zna ono što će Tejlor otkriti na kraju. Dok to još nije slučaj, Zajas kaže Tejloru: „Čitavog života sam čekao na vaš dolazak i strahovao od njega kao od same smrti”. Tejlor razložno pita: „Zašto? Od početka vas prestravljujem, doktore. Još je tako. Plašite me se i mrzite me. Zašto?” Doktor Zajas je ovog puta direktan u odgovoru: „Zato što ste čovek! I, u pravu ste, oduvek sam znao za ljude. Na osnovu dokaza verujem da je njihova mudrost morala ići ruku podruku s njihovim idiotizmom. Njihova osećanja mora da su vladala njihovim mozgom. Mora da su to

238–291; Parker 2003; Parker & Baars 2003; Antinucci 2003; Sherwood, Cranfield, Mehlman, Lilly, Garbe, Whittier, Nutter, Rein, Bruner, Holloway, Tang, Naidich, Delman, Steklis, Erwin & Hof 2004. Razume se da je istorijska uporedna analiza fiziognomije vrsta homonida i savremenih majmuna i ljudi utrla put, omogućila i potkrepila takva izučavanja: Groves 1970.

2 Ta legenda koja je prerasla u religiozni mit, kojeg se majmuni slepo drže u prvom filmu, u nastavcima se ispostavlja da je iskrivljena verzija davne prve pobune majmuna i njihovog rata s ljudima, posle kojeg će doći na vlast („Franchise: Planet of the Apes” 2013).

bila ratoborna stvorenja koja su se tukla sa svima oko sebe, čak i sa samima sobom.” Ovu upućenu antropologiju nauke majmuna prekida opet Tejlor, koji pita za ono što je prećutano u izlaganju: „Kakvi dokazi? Nije bilo oružja u pećini.” Pećina u kojoj se skrivao nalazila se u „Zabranjenoj zoni” i Zajas mu otkriva da je ona nekada davno bila raj, a da je onda Tejlorova vrsta napravila pustinju od njega. Tejlor insistira: „To mi još ne kazuje zašto. Planeta na kojoj su majmuni evoluirali od ljudi? Mora da postoji odgovor.” Doktor Zajas misli da je već dovoljno rekao: „Ne tražite ga, Tejlore. Možda vam se ne sviđa ono što pronađete” (Wilson 1967; „Franchise: Planet of the Apes” 2013).

Tek pošto uspe da pobegne od suda i, uopšte, društva majmuna i zasnjuje novi život sa Novom³ te konačno otkrije ruševine Kipa slobode, Tejlor će se doslovno spotaći o istinu Planete majmuna i shvatiti da je ona sve vreme bila Zemlja, da su se ljudi blagodareći nuklearnoj katastrofi vratili u kameno doba i dozvolili majmunima da preuzmu vlast.

Adaptacije i adaptacije

Film je rađen prema satiričnom naučnofantastičnom romanu Pjera Bula (Pierre Boulle) iz 1963. godine „*La Planète des singes*”, za koji se sumnja da je bio nadahnut poglavljem Swiftovih (Swift) „*Gulliverovih putovanja*”, u kojima junak posećuje zemlju kojom vladaju konji, i Orvelovom (Orwell) „*Životinjskom farmom*” (Hughes 2013). Ta originalna „*Planeta majmuna*” je značajno izmenjena s obzirom na zahteve produkcije. Relativno primitivno, predindustrijsko društvo majmuna prikazano je nedosledno, gotovo šizoidno, ako se ima u vidu zastupljenost različitih nivoa i generacija tehnologije. To što se u više navrata

3 U scenariju je pisalo, a u filmu se otkrivalo, negde pri kraju, da Nova nosi Tejlorovo dete. Scena je isečena iz konačne verzije, navodno zbog toga što pome-ra žižu završetka filma i otvara prostor za nastavak, koji Heston tada nije želeo („Franchise: Planet of the Apes” 2013).

pokazuje da je doktor Zajas zavetovan eliminasinju svakog traga ma čega što iole odstupa od svete doktrine majmuna, moglo bi se tumačiti kao da orangutani poseduju daleko veća znanja o tehnologiji ljudi nego što je javno poznato i da namerno ometaju napredovanje izvesnih oblasti nauke da bi sprečili majmune da postanu isto onako autodestruktivni kakvo je nekada bilo čovečanstvo. Međutim, pravi razlog za tehnološku anahronost *Planete majmuna* ležao je, naravno, u tome što je naprednu civilizaciju majmuna kakva je prikazana u knjizi bilo preskupo iz(g)raditi i prikazati (Hughes 2013; „Franchise: Planet of the Apes” 2013).

Druge produkcijske izmene nisu imale čak ni takvo opravdanje. Majmuni u romanu ne govore engleski već vlastiti jezik, a glavni junak Uliks morao je da ga nauči. Ljudi su opisani ne toliko kao zveri koliko kao dekadentna, „mentalno neuravnotežena”, nejakna vrsta koja više ne može da preživi prirodnu selekciju, ne može čak ni da se organizuje i odupre usponu majmuna, pa je najzad smenjuje „plemenitija rasa”. Od likova iz romana u filmu su ostala samo četiri: Zajas, Zira, Kornelijus i Nova. Kraj knjige je potpuno obrnut u odnosu na film: pročitavši dnevnik ljudi, majmuni se rugaju ideji da bi oni ikada mogli biti toliko inteligentni... („Franchise: Planet of the Apes” 2013).

Pre svih tih „detalja” i kompromisa, gotovo svi filmski studiji ismejali su ideju da se „*La Planète des singes*” adaptira za film, sve dok je „*20th Century Fox*” nije prihvatio. Pa i tada, postojali su unutrašnji otpori i rezerve: korporacija se plašila ne samo da se ne može realistično prikazati planeta inteligentnih majmuna i naglavce izokrenuti uloga njih i ljudi, nego i da je sam takav pokušaj, bez obzira na režiju i glumu, osuđen da ispadne smešan (Russo, Landsman & Gross 2001: 9–11). Pošto se izjalovila prvobitna namera da projekat preuzme Blejk Edvards (Blake Edwards), Frenklin Šafner (Franklin Schaffner) je ipak na kraju režirao zabavan i istovremeno upozoravajući film, koji će postati najisplativiji hit produkcijske kuće u godini svoje proizvodnje i „svevremini *sci-fi* (i/iili *camp*) klasik” (Wilson 1967).

Začudo, i kritika ga je uglavnom pozdravila, a i oni koji su ga isprva ismejali vremenom su priznali da su ga loše čitali, potcenili ili jednostavno pogrešno prosudili pri prvom prikazivanju. Time, ali rekli bismo samo time, on nalikuje sudbini remek-dela naučne fantastike iz iste godine „*Odiseje u svemiru 2001*” Stenlija Kjubrika (Hughes 2013). „*Planeta majmuna*” je imala i dve nominacije za „Oskara”, za dizajn kostima i originalnu muziku. Nije dobila nijedan, ali je Džon Čembers (John Chambers) dobio specijalnog „Oskara” za šminku (Hughes 2013). Najzad je i sam Bul bio impresioniran adaptacijom svoje knjige, u toj meri da je predložio nastavak filma pod naslovom „*Planeta ljudi*”, koji bi se završio tako što ljudi ponovo preuzimaju planetu od majmuna i pretvaraju doktora Zajasa u zoološki eksponat („*Franchise: Planet of the Apes*” 2013).

U svakom slučaju, u konačnoj verziji filmskog scenarija, koju su potpisali Rod Serling (Rod Serling) i Majkl Vilson (Michael Wilson), zadržana je, u skladu sa duhom vremena, originalna ideja romana o atomskom ratu koji je uništio civilizaciju, kao i aluzije na aktuelnu političku situaciju koju su obeležavali rat u Vijetnamu, trka u osvajanju svemira, ubistva Kenedija (Kennedy) i Martina Lutera Kinga (Martin Luther King) i društveni nemiri.⁴ Hladnoratovski strah je tada bio daleko prisutniji nego „antropo-biološke” zebnje našeg doba, koje će postati dominantne tek u adaptiranoj verziji „*Planet of the Apes*” iz 2001. godine. Zalažući se za tumačenje filma u duhu vremena, Aleksandar Janković, tako, smatra da živimo u drugačijem svetu od onog od pre pola veka, koliko je prošlo od prve instalacije „*Planete majmuna*”.

Danas je deljenje karata drugačije. Sada mi sve više liči na novelu Dafne di Morije „*Ptice*”, od koje je Hičkok napravio ultimativni apokaliptični film. Ovaj svet uništava prirodu. Tačka. Suština je kako će i da li će

4 Da je „*Planeta majmuna*”, kao u još većoj meri nastavak, „*Iza Planete majmuna*”, do u najsitniji detalj metafora Amerike tokom doba vijetnamske i rasne krize šezdesetih i ranih sedamdesetih godina prošlog veka, videti Greene 1998; za kritiku takve političke rekonstrukcije ili utilizacije: Browne 1996.

priroda uzvratiti. Civilizacijski strahovi su se proširili i dobijaju novi nivo (Aleksandar S. Janković, prema Joković 2011).

„*Planeta majmuna*”, kao i bezmalo svi naučnofantastični filmovi tog doba, bili su (još ili tek) refleksija epohe „nuklearne pretnje”. Jamačno je to najočiglednije u antologijskoj završnoj sceni, u kojoj neobičan nedostatak muzike potcrtava dramatičnost otkrića: kada se Heston sruši ispred ratom oštećenih ostataka Kipa slobode i shvati da je ta bizarna planeta majmuna zapravo Zemlja, publika je zatečena, šokirana. To se činilo konačnom porukom filma, posle koje nema šta da se doda. Stoga ne iznenađuje da dugo nije uopšte ili nije ozbiljno razmišljano o nastavcima – sledeći film kao da je došao spontano, gotovo slučajno (Russo, Landsman & Gross 2001: 16) – koji su ipak usledili. Svaki od njih je nameravao da bude poslednji – pa je čitava franšiza počela da liči na zombija („*Franchise: Planet of the Apes*” 2013).

Politike neprijateljstva

Filmska kritičarka Polin Kel (Pauline Kael) iz „*New Yorkera*” tvrdila je da film ima „primitivnu snagu starog *King Konga*” (prema Hofstede 2001: 19). Činilo se, međutim, da je, za razliku od njega, Šafnerov prikaz društva majmuna bio očigledan(ij)a alegorija klasno i rasno raslojenog militantnog društva koje teško izlazi na kraj s vlastitim protivrečnostima i, naravno, alegorija njegovog ustanovljenja na isključenju drugih: zveri, neljudi, odnosno nemajmuna.

Majmuni su, tako alegorični, večita inspiracija. To su bili i za svetski poznatog uličnog umetnika, Engleza Benksija. Na jednom od njegovih grafita nacrtan je majmun na kojem piše „Smejte se sada, ali jednog dana mi ćemo biti glavni!” (Joković 2011).

Lidija Prišing, teoretičarka umetnosti i medija, podseća da je društvo majmuna „društvo racionalnih bića, koje vodi telo sastavljeno od

naučnika, telo koje se zove Akademija, i čije strogo određene zakone sprovodi bezlični birokratski aparat”, te da, „kada se astronaut Tejlor nađe pred sudom te birokratije, postaje jedan ultimativni kaskijanski lik, žrtva birokratskog aparata”. Skrivanje istine je, da tako kažemo, ne samo „najbitnije”, nego upravo konstitutivno za „novu, majmunsku civilizaciju”: „istorijska je činjenica da je čovek biće koje je pretnja društvu majmuna!” (Joković 2011).

S jedne strane je mržnja majmuna prema ljudima, a s druge jasna podjela društva majmuna na šimpanze, gorile i orangutane („Franchise: Planet of the Apes 2013”; Joković 2011).⁵ I publika i kritičari su, još od premijernog prikazivanja, u tom elementu filma prepoznavali metaforu rasizma, ali nije do kraja jasno u kojoj meri je ona bila smerana. Neke aluzije su nesumnjivo rezultat promišljenog izbora, a za neke sadržaje kojima se pripisuje rasna simbolika u najboljem slučaju bi se moglo reći da su nesvesno ekranizovani. Prema jednoj relativno pouzdanoj anegdoti, producentski dvojac je posle premijere filma sreo zabavljača Sammyja Dejvisa (Sammy Davis), koji ih je zagrlio i izjavio da je „*Planeta majmuna*” najbolji film o odnosima belaca i crnaca koji je gledao, a da ni Mort Abrahams (Mort Abrahams) ni Artur Džejkobs (Arthur Jacobs) nisu znali o čemu govori (Greene 1998: 2). Čini se, međutim, da (ni) ovde namere autora nisu presudno bitne, da je reč o nažalost bezvremenim temama, na koje film odgovara isto tako nedatiranim političkim i socijalnim porukama:

Društvo u 21. veku se još bori s ratom, rasnim odnosima, klasnim sukobima, crkvenom inkvizicijom, kredibilitetom zvaničnika i slepom vernošću očuvanju statusa kvo. Godine 1967. opis netolerancije u filmu mogao se tumačiti kao komentar Pokreta za građanska prava, ali rasne tenzije još nisu nestale, bilo da su u pitanju crnci i belci u Americi

5 Mislilo se da su to jedine vrste velikih čovekolikih majmuna. Saznanje da bonobo predstavlja zasebnu vrstu, a ne podvrstu šimpanzi skorašnjeg je datuma.

ili Arapi i Jevreji na Bliskom istoku. Užasna politika etničkog čišćenja, koju je sugerisao Zajas, ukazivala je na Vijetnam kada je film sniman, ali gledalac koji film sada posmatra može pomisliti na Bosnu ili Ruandu [...]” (Hofstede 2001: 20).

Ili može, u manje mračnom raspoloženju, skupa sa *Simpsonovima*, pevati za epizodu „Riba zvana Selma” iz 1996. godine skovanu pesmu: „Zaustavite Planetu majmuna, želim da siđem!”, u kojoj se nalaze nenadmašni stihovi: *I hate every ape I see, from chimpan – A to chimpan – Z!*⁶

Prepričavanja i dopričavanja

Delimično reagujući na kulturni status originalnog filma, a delimično mu doprinoseći⁷, od 1970. do 1974. godine snimljena su još četiri filmska nastavka – „*Beneath the Planet of the Apes*”, „*Escape from the Planet of the Apes*”, „*Conquest of the Planet of the Apes*” i „*Battle for the Planet of the Apes*” – kao i dve televizijske serije: 14 jednočasovnih epizoda igranog programa 1974. i 13 polučasovnih epizoda na kraju otkazane animirane televizijske serije „*Return to the Planet of the Apes*” 1975. godine. Tako je medijsku franšizu „*Planeta majmuna*” do kraja 20. veka sačinjavalo pet filmova, igrana serija, animirana serija i kanonske novele, te poneka video ili društvena igra („*Franchise: Planet of the Apes*” 2013).

Rekonstruisani glavni momenti dotadašnje filmom zapisane istorije *Planete majmuna*, u linearnom protoku vremena mogli bi se predstaviti sledećim kalendarom. Godine 1972. četiri astronauta, koje vodi komandir Tejlor, počinju šestomesečnu misiju u dubokom svemiru.

- 6 To je verovatno najzabavnija „*Apes* humoreska”, podžanr neprebrojnih referenci na „*Planetu majmuna*” u savremenoj popularnoj kulturi (Hofstede 2001: 240).
- 7 Za istoriju i savremenost kulta „*Planete majmuna*” videti stranicu fanova „*The Forbidden Zone: Planet of the Apes*” 2013 i „40. godišnjica *Planeta majmuna*” 2008.

Pošto njihov svemirski brod nestane, lansira se druga letelica koja sledi istu putanju leta. Tim drugim brodom pilotira komandir Brent. Godine 1973. Tejlorova letelica se vraća na Zemlju, ali posadu sada sačinjavaju šimpanze Kornelijus, Zira i Milo. Mila ubija gorila u zoološkom vrtu Los Anđelesa. Kornelijus i Zira obaveštavaju zvaničnike Vlade Sjedinjenih Američkih Država da im ne predstoji svetla budućnost, pa ih ubija doktor Oto Haslajn, savetnik predsednika. Njihova beba, međutim, preživljava. Godine 1984. tajanstvena kuga iz svemira zbríše čitavu populaciju pasa i mačaka na Zemlji. Godine 1991. Milo, sin Kornelijusa i Zire, sada se zove Cezar i prati svog čuvara do velikog grada da bi pomogao promociji cirkusa u kojem obitava. On protestuje kada vidi kako predstavnici zakona tuku jednog majmuna. Privode ga, ali Cezar organizuje prvu pobunu majmuna i preuzima kontrolu grada. Godine 2001. ljudsku civilizaciju je već opustošio nuklearni rat. Cezar je sada vođa male zajednice preživelih majmuna i ljudi koju napada grupa ratobornih mutanata. Napad je odbijen, ali Cezarov sin, po dedi nazvan Kornelijus, strada od povreda koje je posredno uzrokovao gorila, vojni general Aldo. Godine 2052. odnosi ljudi i majmuna su napeti, ali pojedinci uspevaju da se sprijatelje. Najzad, godine 3955. Tejlorov svemirski brod se obrušava u jezero negde u oblasti Njujorka. Tejlorovu posadu, pošto je napustila brod, ubijaju majmuni, koje predvodi doktor Zajas. Tejlor upoznaje Kornelijusa, Ziru i Novu. Zatočen je i zakazani su medicinski eksperimenti na njemu. Tejlor beži u Zabranjenu zonu sa Novom i otkriva napola zakopani Kip slobode. Nekoliko meseci kasnije, Brentov brod se spušta blizu Tejlorovog. On upoznaje Novu, udružuje se s Tejlrom i bori se i protiv vojnika gorila i protiv rase telepatskih mutanata. Planeta je konačno uništena kada Tejlor detonira „Alpha-Omega” bombu.

Realne godine 2001, međutim, Tim Barton (Tim Burton) je snimio svoju „*Planetu majmuna*”, film koji je hteo da bude više „re-imagining” nego „remake” i slobodnije je preadaptirao originalni scenario filma iz 1968. godine (Popcorn cinema 2013). To naročito važi za kraj filma. U legendarnoj završnoj sceni originalne „*Planete majmuna*”, koja

preoblikuje i intenzivira sve što se prethodno dogodilo otkrićem da je sve vreme bila ili da će biti u pitanju Zemlja, Tejlor ispred ruševina Kipa slobode na kolenima proklinje čitavo čovečanstvo: „Damn you! Damn you! Goddamn you all to hell!“. Plašeci se reakcije cenzure, producent Artur Džejkobs i glavni glumac Čarlton Heston objašnjavali su da se nije radilo o psovanju, već da je Tejlor, doslovno, pozvao boga da prokune ljudsku rasu zbog uništenja civilizacije („Franchise: Planet of the Apes” 2013). U Bartonovoj „*Planeti majmuna*”, međutim, glavni junak Lio po povratku na Zemlju otkriva da civilizaciju koju je poznavao sada naseljavaju majmuni. Taj završetak filma je, opet, gotovo neposredno preuzet iz romana Pjera Bula. Mesto sletanja je jedino promenjeno: umesto Pariza, gde Uliks sreće majmune ispod Ajfelove kule, Lia sačekuje policija majmuna ispred spomenika Linkolnu u Vašingtonu – koji je preobražen u spomenik generalu vojske majmuna Tadu.⁸

U ovoj ekranizaciji, dakle, astronaut Lio početkom 21. veka radi na svemirskoj stanici na kojoj se genetski poboljšani majmuni obučavaju da pilotiraju svemirskim šatlovima. Jednu šimpanzu šalju da istraži fenomen iznenadne elektromagnetske oluje, ali se njen signal izgubi. Protivno izričitom naređenju Komande, Lio poleće drugim šatlom da bi spasio šimpanzu. Oluja ga međutim natera da putuje kroz vreme, posle čega se sruši na nepoznatu planetu. Skupa s ljudima koje je tamo sreo, zarobljavaju ga majmuni. Odatle počinje nova dimenzija priče, koja pretpostavlja da je otkriće s kraja originala poznato i nadovezuje se na njega ili

8 To bi moglo da svedoči u prilog tezi da je bio dovoljan izbor ma kog prepoznatljivog obeležja – Big Bena, Ajfelove kule, Mekdonaldsa... – koje bi jednako precizno lociralo Tejlora ili Lia. A opet je samo „simbol nade, ponosa i plemenitosti ljudske rase”, poput Kipa slobode, mogao preokret i razrešenje zavrzlake u originalnom filmu da učini u toj meri razornim. Jedino je Pjera Bula, inspiratora čitave sage o Planeti majmuna, takav klimaks razočarao. On piše producentu Arturu Džejkobsu: „Počeo sam da razmatram [kraj filma] kao iskušavanje đavola. Definitivno sam protiv toga, sa svake tačke gledišta” (Hofstede 2001: 21).

mu se čak suprotstavlja. Zatočen s ostalim ljudima, Lio se sprijateljuje sa ženkom šimpanze Ari, koja saoseća s ljudima i razume njihov težak položaj, kao i s lepom ljudskom buntovnicom Denom.

Ari se sažali na patnje Lia i pomogne ljudima da pobjegnu. Odlaze u Zabranjenu zonu da bi tamo otkrili slupanu svemirsku stanicu, koja je očito bila tu hiljadama godina. Lio reprodukuje snimak koji je načinila posada broda: ispostavlja se da je ona krenula u potragu za njim, srušila se, a majmuni, koje su takođe prevozili, pobunili su se i pobili sve članove posade. Implicitno se sugeriše da je nauka loša ili makar opasna: genetičko poboljšanje majmuna, da bi se učinili prikladnijim za rad, kasnije ih čini pobunjenicima. Lio postaje vođa borbe za prava ljudi, a njegov najopasniji neprijatelj – ambiciozni i ratoborni general Tade. Potonji pokreće vojsku majmuna i zameće veliku bitku s ljudima, koju prekida šimpanza za kojom je izvorno Lio krenuo u potragu, pojavljujući se u svom svemirskom šatlu. Ona se seća Lia i ne skriva svoju ljubav za njega, a majmuni u njoj prepoznaju svoga boga Semosa, koji je inače ratoboran i – prestaju da se bore. Izborivši mir i postavši heroj, astronaut odlučuje da se vrati kući kroz istu kosmičku oluju. Na Zemlji otkriva da civilizaciju koju je poznao sada naseljavaju majmuni....

(I)skriviljena ogledala

Replike u filmu vrve od direktnih i vremenom zamornih i predvidljivih obrtanja, koja bi trebalo da nas podsete na vlastiti odnos prema drugima: šimpanzu Ari deca majmuna nagrđuju uzvicima „čovekoljubac”, ljudi mogu biti kućni i divlji, a jedan čovekoliki majmun (*ape*) se uvredi kada ga glavni junak Lio u ljutitom obraćanju svrsta u nečovekolike majmune (*monkeys*). Za večerom uglednika planete pomene se ne samo ono na čemu se čitavim filmom insistira, da su oni drugi – ljudi – prljavi i smrdljivi, nego se i veli da se neobuzdano množe i da šire opasne zarazne bolesti. „Otkud znamo kad ih odmah ubijamo”, odgovori Ari.

No u ovoj (re)konstrukciji originalnog filma evoluirani majmuni makar više liče na prave majmune, naročito kada je reč o orangutanima. Kim Hanter (Kim Hunter), koja je glumila Ziru, i Rodi Makdauel (Roddy McDowall), koji je igrao njenog verenika Kornelijusa, u originalnoj „*Planeti majmuna*” istraživali su doduše svoje uloge posmatrajući šimpanze u zoološkom vrtu Los Anđelesa (Hughes 2013), pre svega njihove kretnje, ali sami „kostimi” su predstavljali problem. Sada, 33 godine kasnije, „umetnička sloboda” je dozvolila sebi intervenciju u biologiju samo kada je reč o ženka majmuna, ne bi li izgledale privlačnije: date su im obrve, nešto što stvarni majmuni nemaju, kao i grudi, koje dakako ženke majmuna inače imaju, ali ne tako „živahne” kao što su prikazane po uzoru na ženke ljudi.

Ali Bartonov rimejk – u kojem je glavni negativac šimpanza, a gorila je doduše i dalje glavni snagator, ali preobraćen u dobriću – pre svega odstupa od česte zablude, koja je u filmovima i serijama franšize do njega (pre)uzimana zdravo za gotovo: gorile su opisivane kao ratoborne i brutalne, a šimpanze kao racionalne i miroljubive. Šimpanze su, međutim, najnasilnija i najsurevija vrsta majmuna – kadre da istrebe druga plemena, sa sve mladuncima, ne bi li se dokopale ženki i hrane – dok su gorile načelno povučene, pitome i čak nežne životinje, ukoliko nisu primorane da se brane.⁹ Orangutani su treća vrsta čovekolikih majmuna koja sačinjava društvo *Planete majmuna*: predstavljeni su kao mudri, revnosni i društveni ili čak, poput doktora Zajasa, kao temelj društva. U stvarnosti su, naravno, potpuno antidruštveni: njihovu „zajednicu” mužjaci napuštaju odmah nakon „puberteta” i žive sami, napadajući svakog ko upadne na njihovu teritoriju.¹⁰ Ovo temeljno pogrešno razumevanje čudi pojedinih vrsta čovekolikih majmuna

9 O već dvovekovnim zapažanjima o tome videti Reynolds 1965: 697–701; takođe već klasična dela: Dixon 1981; Suarez & Gallup 1981; u popularnoj, ali neodoljivoj, preglednoj i slikovitoj varijanti: Redmond 2000; Taylor & Goldsmith 2003.

10 Uporediti Parker 2004; Semendeferi 2004; Parker & Mitchell 2004; Swartz, Sarauw & Evans 2004.

na filmu inaugurisao je doduše još „*King Kong*”, izabравši gorilu za noseću ulogu.¹¹

Postojećih velikih majmuna ima četiri vrste: gorila, šimpanza, bonobo i orangutan. S obzirom na ono što sada znamo o ponašanju tih čovekolikih majmuna, čini si da bi šimpanza bila izbor za horor film koji prikazuje nasilje životinje. Odrasle muške šimpanze su agresivne i mesožderi koji love, plene, ubijaju i kanibalizuju druge šimpanze, uključujući i bespomoćnu mladunčad. Takođe su poznati po tome što divljački napadaju ljude i proždiru njihove delove tela, kada im se pruži prilika. Za jedan film sa scenama seksa, pak, bonobo ili orangutan bi bili pravi izbor majmuna. Bonobo je dobro poznat po svojoj intenzivnoj seksualnosti, sklonosti da se uključi u kopulacijske aktivnosti u svakom mogućem položaju i sa pojedincima svakog pola ili dobi. Specijalnost je mužjaka orangutana da primoravaju na seks ženke vlastite i, prema nekim ne do kraja proverenim izveštajima, ženke naše vrste. Gorile su, s druge strane, miroljubivi čovekoliki majmuni koji se sporo kreću, jedu lišće i idealni su likovi prirodnjačkih dokumentaraca, ali nemaju ništa u repertoaru svog ponašanja što bi im dalo vodeću ulogu u uzbudljivom igranom filmu. Gorile studenti smatraju najdosadnijim primatima koji se mogu videti u zoološkom vrtu. Poznati su i po svojoj navici da jedu vlastiti izmet ili hranu koju su povratili – što nije ponašanje koje bi iko voleo da vidi na velikom platnu. Ali ono što znamo o ponašanju velikih majmuna, naročito gorila, nismo znali tridesetih godina prošlog veka, kada je snimljen prvi film o *King Kongu*. U to vreme jedva da smo znali da gorile postoje (Maestripiери 2005: 86; uporediti Morris & Morris 1966; Schaller 1963).

11 „*King Kong*” iz 1933. sa „*Planetom majmuna*” iz 1968. godine deli još jednu verovatno značajniju sudbinu, sudbinu jedinih filmova s majmunima koji su „zaslužili” neprebrojna stručna seciranja i društvenopolitička analiziranja, iako su prevashodno bili zabavni i lukrativni izdanci filmske produkcije svoga doba (videti Krstić 2019).

Krajevi početaka

A onda je „20th Century Fox” rešio da preduzme „rebutovanje” originalne verzije i Rupert Vajat (Rupert Wyatt) je 2011. godine snimio „*Rise of the Planet of the Apes*”, koji je u Srbiji prikazan pod naslovom „*Planeta majmuna: Početak*”, a u Hrvatskoj „*Planeta majmuna: Postanak*”. Taj „nastavak” se sada usredsređuje na dotad neprikazani deo „franšize”, na to kako majmuni preuzimaju Zemlju, na poreklo fiktivnog univerzuma iz prethodnih ostvarenja, odnosno na to kako je šimpanzu Cezara u laboratoriji u San Francisku genetskim inženjeringom stvorio ambiciozni mladi naučnik Vil Rodman. U nastojanju da pronade lek za Alchajmerovu bolest, on Cezaru, kojeg su kao „svoje dete” podigli on i primatologinja Karolajn Arana, daje serum, zbog kojeg ovaj mutira dobijajući ne samo inteligenciju nego i emocije svojstvene čoveku. Inicijalna kapisla zapleta filma i fatalnog usuda čovečanstva je ispaljena kada Cezara otimaju od voljenih ljudi i zatvaraju u azil za majmune. Cezar koristi svoj nadmoćni intelekt da bi, tražeći pravdu za svoje vrsne prijatelje, zatvorenike, okupio vojsku majmuna, pobjegao iz azila i digao ustanak protiv čovečanstva, dovodeći i ljude i majmune u epski sukob na kojem će počivati potpuno promenjena sudbina planete. Jedna evolucija koja je postala revolucija, nebirana ali ipak intervencijom ljudi na božjem poslanju rukovođena evolucija (Krstić & Prodanović 2013: 4), u ovoj „*Planeti majmuna*” dvostruko obrće originalnu priču: nastavlja se rat vrsta, ali sada nesumnjivo na Zemlji, kojom još vladaju ljudi, pre nego što im majmuni budu preoteli vlast.

Najzad, 2014. godine pojavio se film Mata Rivsa (Matt Reeves) „*Dawn of the Planet of the Apes*”, iz nekih razloga kod nas preveden kao „*Planeta majmuna: Revolucija*”, koji dalje popunjava „praznine” paralelne buduće istorije Zemlje kao planete majmuna. Radnja filma je smeštena deset godina posle događaja u prethodnom, odnosno deset godina posle pandemije smrtonosnog virusa ALZ-113, poznatijeg kao majmunski grip, virusa koji je gotovo potpuno uništio ljudsku civilizaciju. Film prati grupu ljudi koja je imuna na virus i bori se da preživi postapokaliptičko

doba u tvrđavi unutar San Franciska. Majmuni s genetski unapređenom inteligencijom su u međuvremenu počeli da grade vlastitu civilizaciju: u blizini ruševina San Franciska Cezar predvodi jednu njihovu koloniju. Slučajni susret vrsta u obližnjoj šumi će izazvati incident, posle kojeg se uspostavlja krhki i, ispostaviće se, kratkotrajni mir. Cezar objavljuje da majmuni ne žele rat, ali da će se boriti da bi odbranili svoj dom. Zahteva da ljudi ostanu na svojoj teritoriji i obećava da će i majmuni ostati na svojoj.

Malkolm je predvodnik ljudske kolonije i on uverava svog manje tolerantnog kolegu Drajfusa, koji ne veruje majmunima i naoružava ljude oružjem iz jedne napuštene oružarnice, da mu dâ vremena da se pomiri s majmunima i dobije pristup brani hidroelektrane na njihovoj teritoriji, koja bi mogla obezbediti energiju gradu. Posle napete rasprave u selu majmuna, Cezar dopušta Malkolmu da radi na generatoru brane. Uzajamno nepoverenje postepeno jenjava. Brana je konačno popravljena i struja se vratila u grad. Tokom proslave, međutim, Koba – bonobo s ožiljcima od maltretiranja ljudi, majmun koji je već optuživao Cezara da voli ljude više nego majmune – koristi slavljeničku gužvu, podmeće požar u domu majmuna, krišom puca u Cezara i obara ga s glavnog drveta njihovog naselja. Majmuni su u panici zbog gubitka alfa mužjaka i pretnje požara, pa Koba preuzima vođstvo i poziva majmune da se bore protiv ljudi. Uvodi ih u San Francisko, gde opljačkaju oružarnicu, jurišaju na tvrđavu i, uprkos teškim gubicima, probijaju se u utvrđenje i zarobljavaju ljude. Drajfus i malobrojni pratioci uspevaju da pobegnu u podzemlje.

Malkolm sa svojom grupom za to vreme pronalazi jedva živog Cezara i prenosi ga u svoj nekadašnji stan u San Francisku. Cezar otkriva Malkolmu da ga je Koba upucao, shvatajući da majmuni mogu biti isto tako nasilni kao i ljudi. Po saniranju povreda, odlaze u tvrđavu, oslobađaju zatočene ljude i pronalaze Drajfusa, koji obaveštava Malkolma da su njegovi ljudi uspostavili radio-vezu s preživelim u obližnjoj vojnoj bazi, te da je njihovo ljudstvo na putu da im pomogne u borbi protiv majmuna. Cezar se sukobljava s Kobom i nadjačava ga. Koba visi preko

ivice vrha utvrđenja i moli za život, podsećajući Cezara da prema svetom spisu majmuni ne ubijaju majmune. Cezar odgovara da Koba nije majmun i pušta ga da padne. Malkolm obaveštava Cezara o predstojećem dolasku vojnih pojačanja. Cezar zaključuje da ljudi nikada neće oprostiti majmunima rat koji su započeli i savetuje Malkolma da sa svojom porodicom ode na neko bezbedno mesto. Potvrđuju svoje prijateljstvo. Dok Malkolm odlazi, Cezar stoji ispred mase majmuna koji kleče, u osvit velikog rata koji će odlučiti vladara planete. Da, on brata će ubiti da bi bratovljevu zemlju imao. Neka se ne množi u velikom broju, jer će pustinju načiniti od doma svog i tvog.

Tenzije i pretenzije

Kao vizuelni stereotip – sredstvo kojim nužno barata film – majmuni ispočetka moraju da (nam) prete i da budu ili uništeni ili pacifikovani pripitomljavanjem: strašni i agresivni King Kong i bezopasni i promućurni Čita. Narativ, međutim, mora da pridoda makar neku dubinu čak i takvim protosimboličkim likovima. King Kong će tako postati signatura spasa civilizacije, zver koju je mogla ubiti samo Lepotica, a naizgled plošan lik, Čita, svoju će, za disput inspirativnu peripetiju, doživeti tek kao mitologizovani marketinški produkt.

„*Planeta majmuna*” ambivalenciju neprijatnog srodstva preseljava s ovozemnog prirodnog na kosmički nivo – pre je ovekovečujući nego neutrališući, a „*Dvanaest majmuna*” i mnogi drugi filmovi odnedavno popularne „virološke sorte” sele je na doslovno dublju, gensku ravan. Ukoliko nisu sa „svoje” planete, majmuni su naime u opštoj svesti i dalje radije ono prethumano I utoliko inspirativni za rekonstrukciju početka neke globalne pošasti: kao ne samo u filmu „*Dvanaest majmuna*” Terija Gilijama (Terry Gilliam) iz 1995. godine, već možda još izražnije u filmu „*Outbreak*” (u Srbiji prevedenog kao „*Smrtonosni virus*”, a u Hrvatskoj kao „*Izvan kontrole*”) Volfganga Pitersona (Wolfganga Petersona) iz iste godine.

Filmovi „Kongo” i „Gorila u magli”, na primer, već nude rešenja. Možda utoliko gore po njih, jer su ona na izvestan način suprotstavljena, a jednako plauzibilna, i utoliko pre beočuzi nepomirenih i možda nepomirljivih dilema nego obavezujuće uputstvo. Dok prvi sugerise poštovanje granica i odustajanje od svake obuke i funkcionalizacije, prepuštanje neizvesnoj slobodi, dopuštanje nesvodivim razlikama da dejstvuju u svom polju bez fatalnih susreta, potonji preporučuju posmatranje s učešćem, logiku empatije, gramatiku egzotizma, racionalnost saosećanja i uosećavanja, priznanje u različitosti s još izraženijom sentimentalističkom notom (videti Fossey 2000: 106–124, 202–205, 230 i dalje).

Film je umeo i, načelno, uspeo da čovekolikog majmuna i augmentizuje, učini neodoljivo pretećim, i da ga personalizuje i paternalističkim sentimentalizmom posliči čoveku; i da izokrene čitav odnos čoveka i majmuna i signalizira političke konsekvence vrsne dominacije i da razreši neprijatnu blizinu, sasvim približavajući čoveka i majmuna u zajedničkom katastrofičkom udesu. Sve je iskušano, čini se. Osim možda obustave one merodavnosti koja, čak i kad priznaje vlastiti stečaj, preseljava nerazrešene interne konflikte čoveka na neljudski svet. Najbliži oblik života je prvi i na najžešćem udaru. Filmsko osciliranje tog i dalje antropocentričnog stava zle savesti prema drugom, koji se prikazuje čas kao da tera na priznanje svojim reaktivnim zverstvom čas kao da briše praksu zverstva za račun tolerisanja ili čak slavljenja „razlike”, uvek otkrivajući da su zveri tek ljudi koji druge nazivaju zverima, prati kao jedna strategija, jedno razrešenje ili jedno iznova ponavljanje problema, one oscilacije koje su uostalom znatno pre industrije zabave 20. veka, samo svakako manje plastično, stavljale na kušnju status i životinje i čoveka.

Literatura

40. *godišnjica Planeta majmuna* (2008), NOSF: SF portal i magazin, <http://nosf.net/2008/02/40-godisnjica-planeta-majmuna/> (pristupljeno 30. septembra 2013).

- Franchise: Planet of the Apes* (2013), Television Tropes & Idioms, <http://tvtropes.org/pmwiki/pmwiki.php/Franchise/PlanetOfTheApes?from=Film.PlanetOfTheApes> (pristupljeno 4. septembra 2015).
- Planet majmuna* (2013), *Popcorn cinema*, <http://www.popcorn.hr/recenzije/view/39/> (pristupljeno 25. septembra 2013).
- The Forbidden Zone: Planet of the Apes* (2013), <http://www.theforbiddenzone.com/> (pristupljeno 19. avgusta 2013).
- Antinucci, Francesco (2003), *The Comparative Study of Cognitive Ontogeny in Four Primate Species*, u: Sue Taylor Parker & Kathleen Rita Gibson (prir.), *Language and Intelligence in Monkeys and Apes: Comparative Development Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 157–171.
- Begun, David R. (2003), *Planet of the Apes*, *Scientific American* 289 (2): 74–83.
- Browne, David (1996), *Monkeyshines. No joke: „Planet Of The Apes” Teems with Political Subtexts*, *Entertainment Weekly*, 26. april, <http://www.theforbiddenzone.com/articles/myth.shtml> (pristupljeno 12. avgusta 2014).
- Changeux, Jean-Pierre (2005), *Genes, Brains, and Culture: From Monkey to Human*, u: Stanislas Dehaene, Jean-René Duhamel, Marc D. Hauser & Giacomo Rizzolatti (prir.), *From Monkey Brain to Human Brain: A Fyssen Foundation Symposium*, Cambridge: The MIT Press, str. 73–93.
- Dixon, A. F. (1981), *The Natural History of the Gorilla*, London: Weidenfeld and Nicolson.
- Fossey, Dian (2000), *Gorillas in the Mist*, Boston: Houghton Mifflin.
- Gómez, Juan Carlos (2004), *Apes, Monkeys, Children, and the Growth of Mind*, Cambridge: Harvard University Press.
- Greene, Eric (1998), *„Planet of the Apes” as American Myth: Race, Politics, and Popular Culture*, Middletown: Wesleyan University Press.
- Groves, Colin P. (1970), *Gigantopithecus and the Mountain Gorilla*, *Nature* 226 (5249): 973–974.
- Hofstede, David (2001), *Planet of the Apes: An Unofficial Companion*,

- Toronto: ECW Press.
- Hublin, Jean-Jacques (2005), *Evolution of the Human Brain and Comparative Paleoanthropology*, u: Stanislas Dehaene, Jean-René Duhamel, Marc D. Hauser & Giacomo Rizzolatti (prir.), *From Monkey Brain to Human Brain: A Fyssen Foundation Symposium*, Cambridge: The MIT Press, str. 57–72.
- Hughes, David (2013), *35 Things you Never Knew about Planet of the Apes*, <http://www.contactmusic.com/pages/planetoftheapes35thingsx19x04x04> (pristupljeno 29. jula 2016).
- Joković, K. (2011), „Planeta majmuna” – ko je kome pretnja, Večernje novosti, 16. jul, <http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:338199-Planeta-majmuna--ko-je-kome-pretnja> (pristupljeno 24. avgusta 2016).
- Krstić, Predrag (2019), *Neprijatni najbliži rođak: naučne i pokretne slike majmuna*, *Theoria* 62 (1): 133–152.
- Krstić, Predrag & Srđan Prodanović (2013), *Smurfs, Cyborgs and Changelings: Prospects of Human Enhancement Retrospected*, *European Journal of Futures Research* 1 (1): 1–7.
- Maderspacher, Florian (2005), *Planet of Apes*, *Current Biology* 15 (5): 146–150.
- Maestriperi, Dario (2005), *Improbable Antics: Notes from a Gorilla Guru*, u: David Brin & Leah Wilson (prir.), *King Kong is Back!: An Unauthorized Look at one Humongous Ape*, Dallas: Benbella, str. 85–91.
- Morris, Ramona & Desmond Morris (1966), *Men and Apes*, New York: Mc-Graw-Hill.
- Parker, Sue Taylor & Bernard Baars (2003), *How Scientific Usages Reflect Implicit Theories: Adaptation, Development, Instinct, Learning, Cognition, and Intelligence*, u: Sue Taylor Parker & Kathleen Rita Gibson (prir.), *„Language” and Intelligence in Monkeys and Apes: Comparative Development Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 65–96.
- Parker, Sue Taylor & Robert W. Mitchell (2004), *The Mentalities of Gorillas and Orangutans in Phylogenetic Perspective*, u: Sue Taylor

- Parker, Robert W. Mitchell & H. Lyn Miles (prir.), *The Mentalities of Gorillas and Orangutans: Comparative Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 397–411.
- Parker, Sue Taylor (2003), *Origins of Comparative Developmental Evolutionary Studies of Primate Mental Abilities*, u: Sue Taylor Parker & Kathleen Rita Gibson (prir.), „Language” and Intelligence in Monkeys and Apes: *Comparative Development Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 3–64.
- Parker, Sue Taylor (2004), *The Life History and Development of Great Apes in Comparative Perspective*, u: Sue Taylor Parker, Robert W. Mitchell & H. Lyn Miles (prir.), *The Mentalities of Gorillas and Orangutans: Comparative Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 43–69.
- Redmond, Ian (2000), *Gorilla, Monkey & Ape*, New York: DK Publishing.
- Reynolds, V. (1965), *Some Behavioral Comparisons between the Chimpanzee and the Mountain Gorilla in the Wild*, *American Anthropologist* 67 (3): 691–706.
- Russo, Joe, Larry Landsman & Edward Gross (2001), *Planet of the Apes Revisited: The „Behind-The-Scenes” Story of the Classic Science Fiction Saga*, New York: St. Martin’s Press.
- Schaller, George B. (1963), *The Mountain Gorilla: Ecology and Behavior*, Chicago: University of Chicago Press.
- Sherwood, Chet C., Michael R. Cranfield, Patrick T. Mehlman, Alecia A. Lilly, Jo Anne L. Garbe, Christopher A. Whittier, Felicia B. Nutter, Thomas R. Rein, Harlan J. Bruner, Ralph L. Holloway, Cheuk. Y. Tang, Thomas P. Naidich, Bradley N. Delman, H. Dieter Steklis, Joseph M. Erwin & Patrick R. Hof (2004), *Brain Structure Variation in Great Apes, with Attention to the Mountain Gorilla (*Gorilla beringei beringei*)*, *American Journal of Primatology* 63 (3): 149–164.
- Suarez, Susan D. & Gordon G. Gallup (1981), *Self-Recognition in Chimpanzees and Orangutans, but not Gorillas*, *Journal of Human Evolution* 10 (2): 175–188.
- Swartz, Karyl B., Dena Sarauw & Siân Evans (2004), *Comparative*

- Aspects of Mirror Self-Recognition in Great Apes*, u: Sue Taylor Parker, Robert W. Mitchell & H. Lyn Miles (prir.), *The Mentalities of Gorillas and Orangutans: Comparative Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 283–294.
- Taylor, Andrea B. & Michele L. Goldsmith (prir.) (2003), *Gorilla Biology: A Multidisciplinary Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilson, Michael (1967), *Planet of the Apes, Shooting Script*, The Daily Script, http://www.dailyscript.com/scripts/POTA_67.html (pristupljeno 12. juna 2016).

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

316.74:791.43

ФИЛМ и идентитет

Film i identitet : (istraživanje društveno-političke upotrebe filma) :
naučna monografija / [urednik Nemanja Đukić]. - Banja Luka :
Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka, 2021 (Laktaši :
Point). - 205 стр. ; 21 cm

„Научна монографија „Film i identitet” представља резултат међународног научноистраживачког пројекта под називом „Banjalučki filmski kamp - Film i identitet (Istraživanje društveno-političke upotrebe filma)”, који је реализован у периоду од 2018. до 2021. године--> прелим. стр. - Лат. и ћир. - Тираж 100. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз радове.

ISBN 978-99976-943-1-7

COBISS.RS-ID 130594561